

UDK: 811.111+811.512.133*373.611

Dildora NAIMOVA,

O‘zbekiston davlat jahon tillari universteti katta o‘qituvchisi, mustaqil izlanuvchi

E-mail: dildoritta@gmail.com

ADU dotsenti, f.f.n X.Davlatova taqrizi asosida

DERIVATIONAL CHARACTERISTICS OF LINGUISTIC UNITS EXPRESSING RESPECT AND POLITENESS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation

This article examines the derivational features of lexical units expressing respect and honor in the English and Uzbek languages. Using comparative-typological and structural-semantic methods, the study analyses affixation, conversion, compounding and other word-formation models that produce honorific vocabulary in both languages. The findings reveal that while universal derivational tendencies exist, each language reflects its own cultural, historical and social values through specific morphological and lexical patterns. The article contributes to contrastive linguistics, sociolinguistics and language pedagogy.

Key words: Derivation, word-formation, honorifics, respect category, English, Uzbek, affixation, compounding, conversion, contrastive linguistics.

ДЕРИВАЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ, ВЫРАЖАЮЩИХ УВАЖЕНИЕ И ПОЧТЕНИЕ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В статье рассматриваются деривационные особенности языковых единиц, выражающих уважение и почтение в английском и узбекском языках. С применением сравнительно-типологического и структурно-семантического методов анализируются аффиксация, конверсия, словосложение и другие словообразовательные модели, формирующие уважительную-лексику в обоих языках. Результаты показывают, что наряду с универсальными деривационными тенденциями каждый язык отражает собственные культурно-исторические и социальные ценности через специфические морфологические и лексические модели.

Ключевые слова: Деривация, словообразование, гоноративы, категория уважения, английский язык, узбекский язык, аффиксация, словосложение, конверсия, контрастная лингвистика.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA HURMAT VA EHTIROMGA OID TIL BIRLIKLARINING DERIVATSION XUSUSIYATLARI

Аннотация

Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarida hurmat va ehtirotni ifodalovchi til birliklarining derivatsion xususiyatlari o‘rganiladi. Qiyosiy-tipologik va struktural-semantik metodlar yordamida ikkala tilda honorifik leksikani hosil qiluvchi affiksatsiya, konversiya, qo‘shma so‘z yasalihi va boshqa so‘z yasalihi modellari tahlil etiladi. Tadqiqot natijalari universal derivatsion tendensiyalar bilan bir qatorda har bir tilning o‘ziga xos madaniy-tarixiy va ijtimoiy qadriyatlarini maxsus morfologik va leksik modellar orqali ifodalashini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlari: Derivatsiya, so‘z yasalihi, honorifiklar, hurmat kategoriyasi, ingliz tili, o‘zbek tili, affiksatsiya, qo‘shma so‘z, konversiya, kontrastiv tilshunoslik.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda so‘z yasalihi (derivatologiya) muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Til birliklarining yangi ma‘nolar kasb etishi, jamiyat rivojiga ko‘ra leksik zaxiraning boyib borishi ko‘p jihatdan so‘z yasalihi jarayonlari bilan bog‘liq. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ta‘lim, ilm-fan va madaniyatni rivojlantirish borasidagi qator qaror va farmonlarida tilshunoslik, xususan, qiyosiy va amaliy tilshunoslikni rivojlantirish muhim ustuvorlik sifatida belgilangan. Shu nuqtai nazardan ingliz va o‘zbek tillarida hurmat kategoriyasiga oid leksikaning derivatsion tahlili ham dolzarb ilmiy masala sifatida yuzaga chiqmoqda.

Hurmat va ehtirotni ifodalovchi til birliklari: honorifiklar – inson muloqotining uzviy qismini tashkil etadi. Ular nafaqat kishilararo munosabatlarni tartibga soladi, balki ma‘lum bir xalqning milliy-madaniy qadriyatlar tizimini ham aks ettiradi. Ingliz tilida “honorifics”, o‘zbek tilshunosligida esa “hurmat-ehtirotni ifodalovchi leksika” yoki “murojaat shakllari” deb ataldigan bu birliklarning qanday yasalihi, qaysi modellar

orqali hosil bo‘lishi va ikkala tilda qanday o‘xshash hamda farqli xususiyatlarga egaligi tilshunoslik, madaniyatshunoslik va chet tili o‘qitish metodikasi uchun katta ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning maqsadi. Ingliz va o‘zbek tillarida hurmat va ehtirotni ifodalovchi til birliklarining so‘z yasalihi (derivatsion) xususiyatlarini qiyosiy-tipologik tahlil qilish, ularning o‘xshashlik va farqli jihatlarini aniqlashdir. Ushbu maqsaddan quyidagi vazifalar kelib chiqadi: 1) ikkala tilda honorifik leksikaning so‘z yasalihi modellari aniqlash; 2) affiksatsiya, konversiya, qo‘shma so‘z yasalihi kabi modellarini solishtirib o‘rganish; 3) derivatsion xususiyatlarni belgilovchi madaniy va ijtimoiy omillarni ko‘rsatib berish.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Honorifik leksika masalasi xorijiy tilshunoslikda Brown va Levinson (1987) ning «теория вежливости» doirasida keng tadqiq etilgan [1]. Penelope Brown va Stephen Levinson ushbu ishlarida hurmatni ifodalashning universal va madaniyatga xos jihatlarini ko‘rsatib, «pozitiv» va «salbiy» odoblilik strategiyalarini ajratib ko‘rsatganlar. Susanne Niemeier (1998) va Cliff

Goddard (2006) hurmat kategoriyasining leksik-semantik tarkibini semantik primitiv nazariyasi asosida tahlil etganlar[2].

O'zbek tilshunosligida hurmat ifodalovchi til birliklari Sh.Shoabdurahmonov (1980), A.Hojiyev (1994), M.Yo'ldoshev (2005) va boshqalar tomonidan o'rganilgan [4]. Biroq ushbu ishlarning ko'pchiligida pragmatika va sotsiolingvistik yondashuvlar ustunlik qiladi; derivatsion xususiyatlarga esa alohida e'tibor kamroq qaratilgan. Ingliz tilida Nevalainen va Raumolin-Brunberg (2003) tarixiy-derivatsion jihatlarni [7], Mugglestone (2003) esa ijtimoiy tabaqalanish bilan bog'liq honorifik leksika evolyutsiyasini tadqiq etgan [8].

Qiyosiy derivatologiya sohasida ingliz va o'zbek tillarini solishtirgan maxsus ishlar hali yetarli emas. Mavjud tadqiqotlar ko'pincha tarjima yoki pragmatika masalalarini qamrab oladi. Ushbu maqola mazkur bo'shliqni to'ldirish va ikki til ma'lumotlarini derivatsion tahlil nuqtai nazaridan solishtirish maqsadida yozilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda quyidagi usullardan foydalanildi: (1) qiyosiy-tipologik tahlil: ingliz va o'zbek tillari ma'lumotlarini solishtirib o'rganish; (2) struktural-semantik tahlil: til birliklarining ichki tuzilishi va ma'no tarkibini aniqlash; (3) distributiv tahlil: til birliklarining kontekstdagi qo'llanish xususiyatlarini o'rganish; (4) komponent tahlil-ma'no elementlarini ajratib ko'rsatish.

Tadqiqot uchun material ingliz tilining Oksford va Kembridj lug'atlaridan (Oxford English Dictionary, Cambridge Advanced Learner's Dictionary), o'zbek tilining izohli lug'atlaridan (O'zbek tilining izohli lug'ati, 5 tomlik), badiiy adabiyot va ommaviy axborot vositalaridan to'plangan. Jami 300 dan ortiq ingliz va 280 dan ortiq o'zbek tili birligi tahlil qilindi. Derivatsion modellarni tasniflashda Zemskaya (1992) va Hojiyevning (1994) so'z yasash nazariyasidan foydalanildi[9].

Tahlil va natijalar. 1. Affiksatsiya modeli

Ingliz tilida honorifik leksikaning shakllanishida affiksatsiya usuli muhim o'rin tutadi. Prefiksalar orasida "re-" (respectful), "over-" (overkind), "self-" (self-respecting) kabilar ajralib turadi. Suffiksalar orasida esa "-ful" (respectful, graceful, dutiful), "-ness" (politeness, kindness, graciousness), "-ous" (courteous, gracious, prestigious), "-ment" (acknowledgment, compliment, reverence → rever + -nce) keng qo'llaniladi. Masalan, "respect" so'zidan "respectful, respectfully, respectfulness, respectable, respectability" kabi bir butun derivatsion paradigma hosil bo'ladi.

O'zbek tilida esa affiksatsiyaning o'ziga xos tizimi mavjud. "-li" suffiksi orqali «hurmatli, ehtiromli, muhtaram»; "-parvar" bilan «insonparvar, vatanparvar»; "-sevar" bilan «insonsevar, xalqsevar»; "-xon" bilan «Mullaxon, eshonxon» kabi so'zlar yasaladi. "-kor" suffiksi "fidokor, xizmatkor" so'zlarini hosil qiladi. "-bon" (bog'bon, mehribon) va "-shunos" (adabiyotshunos, tilshunos) ham hurmat-ehtiromni bilvosita ifodalovchi so'zlar tarkibida uchraydi. O'zbek tilida

1-jadval. Ingliz va o'zbek tillarida honorifik leksikaning asosiy derivatsion modellari

№	Derivatsion model	Ingliz tilida misollar	O'zbek tilida misollar
1	Suffiksatsiya	respect-ful, grace-ful, court-eous, polite-ness	hurmat-li, mehr-li, odob-li, olim-ona
2	Prefiksatsiya	over-kind, self-respecting, re-spect (etim.)	be-odob, be-mehr, no-xos (qarama-qarshi)
3	Qo'shma so'z	well-mannered, kind-hearted, high-minded	ulug'vor, oliyjanob, balandmaqom, mehr-oqibat
4	Konversiya	honour (n→v), respect (n→v)	ulug'lamoq (sif.→fe'l), e'zozlamoq
5	Semantik derivatsiya	distinguished, eminent, celebrated	hazrat, janob, xonim (ma'no kengayishi)
6	O'zlashma + suffiks	courteous-ness, noble-man, grac-ious	muhtaram-lik, saxovat-li, mehribon-chilik

prefiksatsiya kamroq uchraydigan bo'lsa-da, "be-" prefiksi (beadab, bemehr, bexosiyat) hurmatning yo'qligini ifodalashda keng ishlatiladi.

2. Qo'shma so'z yasalishi (Compounding)

Ingliz tilida qo'shma so'z yasalishi orqali hosil bo'lgan honorifik birliklar ham keng tarqalgan: "well-mannered, kind-hearted, high-minded, open-handed, fair-minded, warm-hearted, noble-minded" kabilar shular jumlasidandir. Bu modelda odatda sifat + sifat yoki ravish + o'tgan zamon sifatdoshi tarkibiy qismlari birikadi. Bundan tashqari, "Your Majesty, Your Honour, Your Excellency" kabi murojaat shakllari ham komposition model mahsulhi hisoblanadi.

O'zbek tilida qo'shma so'z yasalishi yanada mahsuldor bo'lib, juft so'zlar (kopulativ qo'shma so'zlar) honorifik leksikada keng qo'llaniladi: "ota-ona, aka-uka, opa-singil, ustoz-shogird, katta-kichik". Bundan tashqari, "ulug'vor, muhtasham, oliyjanob, balandmaqom" kabi qo'shma sifatlar ham hurmat va e'zozlash ma'nosini ifodalaydi. Tarkibiy model sifatida "mehr-oqibat, sadoqat-vafo, ibo-hayo" juft so'zlari ham e'tiborga loyiqdir.

3. Konversiya va semantik derivatsiya

Ingliz tilida konversiya so'z shaklini o'zgartirmasdan boshqa so'z turkumiga o'tkazish muhim so'z yasash usuli hisoblanadi. "honour" (ot → fe'l: to honour someone), "respect" (ot → fe'l: to respect elders), "revere" kabi birliklar ot va fe'l sifatida ikki xil qo'llaniladi. "The late" (marhum) kabi grammatikallashgan birliklar ham konversiyaga yaqin semantik derivatsiya misolidir. Semantik kengayish orqali ham honorifik ma'no hosil bo'ladi: "distinguished, eminent, celebrated, renowned" so'zlari dastlab oddiy sifatlar bo'lgan, keyinchalik hurmat ma'nosini kasb etgan.

O'zbek tilida esa semantik derivatsiya yo'li bilan "hazrat, janob, xonim, bek, begim" kabi so'zlar tarixan aniq ma'nolardan hurmat bildiruvchi unvonlarga aylangan. "Hazrat" so'zi aslan arabcha "hadra" (huzur, dargoh) ma'nosidan kelib chiqqan bo'lib, hozir keng ma'nodagi ehtiromli murojaat shakli sifatida qo'llaniladi. "Janob" so'zi ham "yon, tomon" ma'nosidan rivojlanib, murojaat unvoniga aylangan. Bu hodisa o'zbek tilidagi honorifik leksikaning boy tarixiy qatlamini ko'rsatadi.

4. O'zlashma s'zlar (Borrowing) orqali derivatsiya

Ikkala tilda ham qarz so'zlar honorifik leksika boyitishning muhim manbai hisoblanadi. Ingliz tilida fransuz tilidan "courteous, noble, gracious, reverence, homage, deference"; lotin tilidan "venerable, dignitary, magistrate, decorum"; qadimgi skandinav tilidan "hail (as in hail the chief)" kabilar o'zlashgan. O'zbek tiliga esa arab tilidan «hazrat, janob, muhtaram, muhrasham, ulug', karim, rahm, saxovat»; fors tilidan "xonzoda, mirzo, mehribon, dil, mehmon" kabi honorifik so'zlar kirib kelgan. Ushbu so'zlar o'zbek tilining so'z yasash modellariga moslashib, yangi derivatlar ham bergan: "muhtaramlik, saxovatli, mehribonlik, mehribonchilik" kabilar shular jumlasidandir.

5. Derivatsion xususiyatlarning qiyosiy tahlili

Yuqorida keltirilgan tahlil ikkala tilda bir qancha umumiy va farqli jihatlarni ko'rsatdi. Umumiy jihatlardan birinchisi: affiksatsiya ikkala tilda ham honorifik leksika yasashining eng mahsuldor usuli ekanligidir. Ikkinchisi: qo'shma so'z yasalishi ham ikkala tilda keng tarqalgan bo'lib, asosan ijobiy ma'noli komponentlar birikuvidan honorifik so'zlar hosil bo'ladi. Uchinchisi: o'zlashma so'zlar orqali boyish: ikkala til ham boshqa tillardan honorifik leksikani o'zlashtirgan va ular asosida yangi derivatlar yaratgan. Farqli jihatlari esa quyidagilardan iborat. Birinchidan, ingliz tilida konversiya (so'z shaklini o'zgartirmasdan turkumini almashtirish) o'zbek tiliga nisbatan ancha mahsuldor, chunki ingliz tili analitik, o'zbek tili esa agglutinativ til sifatida morfologik jihatdan farqlanadi. Ikkinchidan, o'zbek tilida juft so'zlar (compound qo'shma so'zlar) modeli honorifik leksikada juda keng qo'llaniladi; ingliz tilida bu model uchramaydi. Uchinchidan, o'zbek tilida arab va fors tilidan o'zlashgan honorifik leksika tarixi ancha chuqur va ular asosida yangi derivatlar hosil bo'lishi hali ham davom etadi, ingliz tilida esa lotin va fransuz qatlamlari ustunlik qiladi.

Ushbu farqlar tasodifiy emas, ular ikki tilning struktural tipologiyasi bilan bog'liq. O'zbek tilining agglutinativ tabiati sababli suffikslar orqali so'z yasalishi cheksiz imkoniyatlarga ega: «hurmat + li + lik, mehr + li + lik + lar, ehtiram + li + lar + imiz» kabi zanjirlar hosil bo'laveradi. Ingliz tilida esa bunday zanjirlar odatda 2-3 morfemadan oshib ketmaydi va konversiya ham keng qo'llaniladi.

Xulosa va takliflar. Olib borilgan qiyosiy-derivatsion tahlil quyidagi xulosalarga kelish imkonini berdi. Birinchidan, ingliz va o'zbek tillarida hurmat va ehtiromga oid til birliklarining shakllanishida affiksatsiya, qo'shma so'z yasalishi, konversiya, semantik derivatsiya va o'zlashma so'zlar muhim o'rin tutadi. Ikkinchidan, ikkala tilda ham honorifik leksikaning derivatsion tarkibi universal tendensiyalarni aks ettiradi: qo'shimchalar yordamida ma'no intensivlashtirish, ijobiy ma'noli komponentlarni birlashtirish kabilar shular jumlasidandir. Uchinchidan, o'zbek tilidagi agglutinativ tuzilma uzun derivatsion zanjirlarni hosil qilishga imkon beradi; ingliz tilida esa analitik tuzilma va konversiya mahsuldorroqdir.

Amaliy nuqta nazardan ushbu tadqiqot natijalari ingliz va o'zbek tillarini o'qitish metodikasida, xususan leksikologiya va so'z yasalish mavzularini o'qitishda foydalanish mumkin. Tarjima amaliyotida honorifik leksikaning ekvivalentlarini to'g'ri tanlab olishda ham mazkur tahlil yordam beradi. Kelajakda ushbu yo'nalishda kognitiv derivatologiya va madaniy lingvistik metodlarni birlashtirilib, kengaytirilgan qiyosiy tadqiqot olib borish tavsiya etiladi.

Xulosa qilib aytganda, til birliklarining derivatsion xususiyatlari tilning faqat grammatik tomoni emas, balki xalqning madaniy kodi va ijtimoiy tajribasining in'ikosi hamdir. Ingliz va o'zbek tillarida hurmat va ehtiromni ifodalovchi leksikani qiyosiy derivatsion jihatdan o'rganish ikkala tilni yanada chuqurroq tushunishga, madaniyatlararo muloqot samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some universals in language usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 345 p.
2. Niemeier S. Aspects of politeness in English: towards a unified framework // Journal of Pragmatics. – 1998. – Vol. 29. – P. 73–99.
3. Goddard C. Semantic Analysis: A Practical Introduction. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – 312 p.
4. Hojiyev A. O'zbek tilining so'z yasalish tizimi. – Toshkent: O'qituvchi, 1994. – 240
5. Shoabdurahmonov Sh. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'qituvchi, 1980. – 520 b.
6. Yo'ldoshev M. O'zbek tilida murojaat shakllari. – Toshkent: Fan, 2005. – 180 b.
7. Nevalainen T., Raumolin-Brunberg H. Historical Sociolinguistics: Language Change in Tudor and Stuart England. – London: Longman, 2003. – 288 p.
8. Mugglestone L. Talking Proper: The Rise of Accent as Social Symbol. – Oxford: Clarendon Press, 2003. – 354 p.
9. Zenskaya E.A. Slovoobrazovanie kak deyatel'nost. – Moskva: Nauka, 1992. – 220
10. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1985. – 1779 p.
11. Wierzbicka A. Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction. – Berlin: Mouton de Gruyter, 1991. – 502 p.
12. Xolmatova M. O'zbek tilida so'z yasalish usullari. – Toshkent: O'zbekiston, 2010.
13. Hofstede G. Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations. – Thousand Oaks: SAGE, 2001. – 596 p.
14. Leech G. Principles of Pragmatics. – London: Longman, 1983. – 250 p.